

*Гуйван П. Д.,**кандидат юридичних наук,**заслужений юрист України,**професор**Полтавського інституту бізнесу**Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»*

СУТНІСНІ ТА ЧАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ САМОЗАХИСТУ ЯК АВТОНОМНОГО ТА РІВНОПРАВНОГО СПОСОБУ ЗДІЙСНЕННЯ ОХОРОННОГО ПОВНОВАЖЕННЯ

Анотація. Ця стаття присвячена дослідженню актуального питання про дієвість, внутрішню сутність і часові виміри застосування такого неюрисдикційного способу охорони суб'єктивного цивільного права, як самозахист. Встановлено, що коментований спеціальний різновид захисту права припускається не тільки тоді, коли потерпіла особа має можливість для правомірного впливу на правопорушника шляхом використання специфічних способів захисту, а і як альтернатива судовому захисту, якщо він буде більш ефективним, раціональним та доцільним. Наприклад, такі вчинки фактичного порядку найбільш ефективні, якщо вони у фізичному плані унеможливають продовження порушення права. Отже, сутність самозахисту полягає у тому, що, попри наявність змоги звернутися до уповноваженого державного органу, захист відбувається завдяки власним діям. Проведене аналітичне співвідношення цивілістичного поняття самозахисту і криміналістичного – необхідна оборона. Визначено, що визначення «самозахист» у цивілістиці має більш насичений зміст, ніж термін «необхідна оборона». Проте певні критерії правомірності поведінки управненої особи в процесі застосування заходів самооборони цивільних прав можна було б запозичити з теорії та судової практики, що стосується необхідної оборони. Такий вид роду правоохоронної діяльності носія відповідного права як самозахист має ґрунтуватися на загальноправових засадах розумності, добросовісності під час здійснення своїх прав, принципах незловживання правом та дотримання меж їхньої реалізації, в тому числі в часовому вимірі. Самозахист вважається законним та допускається за наявності чи очевидності небезпеки порушення цивільного права, існування фактичної спроможності щодо припинення (попередження) порушення власними силами, адекватності заходів ступеню небезпеки, яка загрожує носієві охоронюваного суб'єктивного права, тобто коли неправомірне посягання чи реальна загроза його почалися. Також відповідний захід має припинитися, коли посягання закінчилося. Інакше незаконне застосування самозахисних способів може бути оскаржене в суді. При цьому позовна давність має обчислюватися від застосування заходу.

Ключові слова: заходи самозахисту, своєчасність охоронних вчинків.

Постановка проблеми. Звернення управненої особи до компетентних органів держави з вимогою про захист порушеного чи оспорюваного права є одним із найбільш дієвих засобів захисту для носіїв суб'єктивних цивільних прав. Можливість

правоохоронного характеру входить до змісту суб'єктивного матеріального права на позов. Призначення суб'єктивного права полягає в тому, щоб суб'єкт міг на законних підставах, у межах наданих йому об'єктивним правом правомочностей здійснювати дії, спрямовані на задоволення власних потреб [1, с. 116]. Разом із тим судовий спосіб захисту порушеного цивільного права не є єдиним варіантом реалізації права на захист. Тим більше, що держава не завжди може оперативної та в прийнятній для суспільства формі забезпечити примусовий захист права. Саме тому передбачений законом обов'язок держави здійснювати реалізацію охоронних суб'єктивних прав особи не виключає застосування інших більш мобільних механізмів захисту. Після порушення належного особі суб'єктивного цивільного права вона вправі вибрати судову чи несудову (неюрисдикційну) форму захисту, спосіб здійснення охоронних дій. Вказане повноваження являє собою певну сукупність дій носія порушеного суб'єктивного цивільного права, спрямовану на припинення порушення чи інший захист без звернення до компетентного органу держави. Повноваження, котрі охоплюються неюрисдикційним способом правового захисту, прийнято поділяти на право оперативного впливу на правопорушника та самозахист.

У цивілістиці є певні дослідження, пов'язані з питаннями реалізації неюрисдикційних способів захисту порушеного матеріального права, зокрема такого, як самозахист. Можемо згадати роботи В.П. Грибанова, Ч.Н. Азімова, О.О. Красавчикова, В.С. Белих, Є.А. Крашеніннікова, Е.О. Харитоновна, Л.А. Обушенко, Л.Л. Стецюка та інших. Так, у літературі досить серйозно обговорюються проблеми самостійного впливу на правопорушника з метою припинення посягання, що вже почалося, без звернення до державних органів. Водночас у наукових дослідженнях практично не аналізується питання строків реалізації вказаних повноважень. Між тим межа між належними самозахисними діями і зловживанням часто полягає саме у своєчасності, а отже, в адекватності вчинюваних кредитором заходів.

Мета статті. Маємо констатувати, що темпоральний вплив на правові відносини, що нині розглядаються, залишається менш вивченим, ціла низка питань продовжує бути дискусійними. Потребують додаткового аналізу, зокрема, такі напрями, як класифікація дій як своєчасних, належне визначення правової природи їхньої спрямованості на припинення порушення, що вже триває, та відмежування від превентивних заходів охо-

рони права. На дослідження цієї проблематики і спрямована ця праця.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із самостійних способів неюрисдикційного захисту порушеного суб'єктивного права, поряд із застосуванням оперативних заходів впливу на порушника, вважається самозахист. Можна цілком прийняти існуючу тезу, за якою самозахист становить недержавну та неюрисдикційну форму захисту, здійснювану самим носієм порушеного цивільного права без звернення до державних, адміністративних, громадських та інших таких захисних утворень [2, с. 51]. Правовий інститут самозахисту не є винаходом українського законодавця. Ще Г. Дербург вказував, що самозахист є здійсненням певного права, котре відбувається, незважаючи на протидію, власними силами уповноваженої особи без звернення за допомогою до влади [3, с. 342]. Визначення «самозахист» використовувалося ще в процесі аналізу положень російського цивільного укладення 1910 року, щоправда, воно мало тільки термінологічне значення, оскільки пов'язувалося лише з правомірним утриманням чужого майна для спонукання боржника до виконання свого обов'язку. У російському дореволюційному законодавстві як самозахист цивільних суб'єктивних прав розглядалися необхідна оборона, дії у стані крайньої необхідності та дозволене самоуправство [4, с. 184]. При цьому дозволене самоуправство визначалося як право самопомочі з метою відновлення юридичного стану [5, с. 185]. Норми про самозахист містяться нині в цивільному законодавстві Німеччини, США, Великобританії, Киргизстану, Узбекистану тощо.

Коментований спеціальний різновид захисту права припускається тоді, коли потерпіла особа має можливість для правомірного впливу на правопорушника шляхом використання специфічних способів захисту. Утім О.А. Красавчиков стверджував, що самозахист можливий лише проти наявного посягання, якщо обставини порушення з урахуванням місця і часу виключають можливість звернутися за захистом до юрисдикційного органу [6, с. 98]. З такими висновками навряд чи можна погодитися, враховуючи, передовсім, припис законодавства про те, що особа здійснює свої права на захист на свій розсуд (ст. 20 ЦКУ). На самостійність такого способу охорони права, як самозахист, неодноразово вказували ще дореволюційні дослідники. Зокрема, М.П. Павлов-Сільванський зазначав, що право на оборону не створюється державою, а лише санкціонується нею. Визнання за особою цього права є необхідністю саме тому, що оборона доповнює правоохоронну діяльність держави, яка позбавлена змоги повністю забезпечити громадян від будь-якого протизаконного нападу на їхні права і блага [7, с. 949]. Тому більшість вчених визнають самозахист окремим та самостійним способом юридичного захисту порушеного матеріального права.

Самозахист цивільних прав – це дії фактичного характеру самого управненого суб'єкта, спрямовані на охорону його майнових прав та інтересів [8, с. 117]. Тобто це вчинки фактичного порядку, які у фізичному плані унеможливають продовження порушення права. Повноваження особи на самозахист виникає в момент правопорушення та дає його носієві змогу самостійно в результаті односторонніх дій досягти відновлення права чи припинення його порушення. Як бачимо, подібно до заходів оперативного впливу, позитивний ефект досягається шляхом вчинення одноосібних дій, спрямованих на самозахист. При

цьому обов'язок боржника – порушника матеріального права – зводиться до необхідності зносити вказані правомірні вчинки. Тому тут також правомочності щодо активних дій вірителя та пасивної поведінки зобов'язаного суб'єкта становлять зміст відповідного охоронно-правового відношення. Це відношення припиняється в разі досягнення мети самозахисту: припинення порушення. Коли ж такого наслідку в результаті застосування заходів самозахисту не настало, уповноважена особа вправі здійснювати захист свого матеріального права іншими встановленими способами, в тому числі і шляхом пред'явлення позову до суду [9, с. 35]. Отже, сутність самозахисту полягає в тому, що, попри наявність змоги звернутися до уповноваженого державного органу, захист відбувається за рахунок власних дій.

Наявність та необхідність самозахисту як автономного та рівноправного способу здійснення охоронного повноваження, як правило, в доктрині заперечень не викликає. При цьому зазначається, що включення такого способу правового захисту порушеного суб'єктивного права в один рядок із судовим захисним інструментарієм фактично надає юридичного значення наслідкам його застосування і робить аналогічним застосуванню судового захисту [10, с. 30–31]. Разом із тим не завжди однозначно оцінюється питання про характер дій особи із захисту свого права, межі застосування права на самозахист. Як правило, правоохоронні дії, що вчиняються самою уповноваженою особою, ототожнюються зі здійсненням дій у стані необхідної оборони. Чи вичерпуються повноваження на здійснення охоронних дій лише необхідною обороною? Для відповіді на це питання варто дослідити обсяг можливих дій носія відповідного права. Необхідна оборона як природне право людини на захист від протиправної поведінки була відомою ще в Давньому Римі [11, с. 62]: вважалося, що усі закони дозволяють силу відбивати силою (*vim enim vi defendere omnes leges omniague jura permittunt*) [12]. Згідно зі ст. 36 КК України необхідна оборона – це дія, що має ознаки злочину, проте не є злочином, тому що вчинена з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Якщо звести розуміння самозахисту цивільних прав лише до випадків необхідної оборони, то треба дійти висновку, що необхідна оборона може мати місце лише в разі вчинення порушником дій, що мають ознаки злочину, а не будь-яких дій, котрі порушують право цивільне. Саме так слід кваліфікувати визначення необхідної оборони у ст. 1169 ЦК України. Отже, необхідна оборона як один із способів захисту права особи і самозахист цивільних прав і інтересів – це різні речі, хоча і пов'язані між собою. Необхідна оборона є способом захисту від злочинного посягання і припустима лише за наявності реального протиправного посягання на матеріальне право, якщо таке посягання підпадає під ознаки складу злочину. Самі по собі дії в межах необхідної оборони теж мають ознаки злочину, але з огляду на їх вимушеність та адекватність посягання вони набувають правомірного характеру. Самозахист же (в тому числі і здійснюваний у стані необхідної оборони) – це спосіб матеріально-правового реагування на цивільне правопорушення шляхом вчинення актів протидії цьому порушенню.

Отже, визначення самооборони цивільних прав як різновиду дій у стані необхідної оборони, хоча і взяте до уваги приватноправовим законодавством, очевидно, не повністю йому підходить. Оскільки саме цивільне правопорушення не містить ознак злочину, звісно, і заходи щодо здійснення самозахисту також не можуть мати таких ознак. Інакше кажучи, самостійний захист особою своїх майнових суб'єктивних прав та інтересів відбувається без вчинення дій, що мають ознаки злочину, або то не може кваліфікуватися як самозахист. Тому визначення «самозахист» у цивілістиці має більш насичений зміст, ніж термін «необхідна оборона». Проте певні критерії правомірності поведінки управненої особи під час застосування заходів самооборони цивільних прав можна було б запозичити з теорії та судової практики, що стосується необхідної оборони (Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р. «Про судову практику у справах про необхідну оборону»).

У науковій літературі вказувалося, що для визнання дій здійсненими у стані необхідної оборони необхідно, щоб напад був реальним, наявним та протиправним. Для випадків порушення цивільного права такий набір обставин не завжди характерний. Скажімо, самообороною можуть бути не тільки дії щодо фізичної оборони права, що кимось порушується, а й попереджувальні заходи, які запобігають такому порушенню [13, с. 24]. Взагалі обсяг і характер вчинків, спрямованих на самозахист матеріального права, може значною мірою відрізнятися від тих, які підпадають під кваліфікацію необхідної оборони. Тому нагальною є необхідність визначення критеріїв необхідного (можливого) самозахисту цивільних прав, у тому числі і щодо строків для вчинення певних дій. Самозахист як певний спосіб захисту цивільних прав найменш схильний до суворой регламентації закону. Слід погодитися з Ч.Н. Азімовим, що можливість застосування самозахисту як фізичного впливу на порушника не залежить від того, чи передбачена вона конкретними нормами матеріального права і таким чином визначається юридичний характер [14, с. 141]. Важливо лише, що така охоронно-правова здатність санкціонована нашим законодавством, а засоби її застосування не мають на пряму суперечити нормативним приписам [15, с. 156]. Самозахист порушеного суб'єктивного права також не перебуває під впливом норм процесуального права. Це пояснюється нормативним допущенням такого роду правоохоронної діяльності носія відповідного права, котра своєю чергою має ґрунтуватися на загальноправових засадах розумності, добросовісності під час здійснення своїх прав, принципах незловживання правом та дотримання меж їхньої реалізації.

Самоохоронні дії управнена особа може вчиняти не лише в разі протиправного реального нападу порушника (наприклад, відібрання речі, не переданої на виконання умов договору), а й у разі будь-якого іншого порушення її прав. Це однозначно. Проте стосовно обсягу таких дій, їх тривалості та віддаленості в часі від моменту порушення одностайності серед дослідників не спостерігається. Безумовно, доцільним та обґрунтованим є фактичний вчинок орендаря, який шляхом фізичних перешкод не дає змоги орендодавцеві забрати майно, що є об'єктом оренди, до закінчення договору. Але досить спірним виглядає самостійний захист тим же орендодавцем свого права власності шляхом фізичного відібрання майна після закінчення договору оренди, якщо орендар його добровільно не повернув. Межі самозахисту цивільних прав мають напрацюватися з ура-

хуванням судової практики, яка поки що невелика. Це стосується інтенсивності захисних дій, їх суспільної ваги, небезпеки для третіх осіб чи для стабільності цивільного обігу.

Та одне можна стверджувати достеменно: новітнє цивільне законодавство здійснило низку кроків, спрямованих на захист осіб, що незаконно володіють чужим майном. Зокрема, закон містить положення, відповідно до яких незаконний добросовісний володілець може мати переваги перед власником майна в процесі розгляду виндикаційного позову, а ч. 3 статті 344 ЦК України говорить про можливість звернення незаконного володільца до суду з позовом про витребування майна в разі його втрати останнім не зі своєї волі. Зрештою, саме відновлення правового інституту набувальної давності певним чином спрямоване на захист особи, що не є власником майна, яким володіє. Із зазначеного можна зробити логічний висновок, що дії власника фактичного (фізичного) порядку, спрямовані на повернення йому майна, яке без належних правових підстав перебуває в інших осіб, не можна вважати самозахистом цивільних прав, а вчинення таких дій незалежно від того, відбулося воно в межах позовної або набувальної давності чи поза цими межами, варто вважати такими, що не відповідають чинному законодавству.

Отже, самозахист не має виходити за межі як за обсягом, так і за часом вчинення необхідних дій, потрібних для реалізації цього охоронного суб'єктивного права. Неправомірне застосування заходів самозахисту може бути оскаржене в суді, а предметом оскарження може бути як саме вчинення певних дій, так і межі їх здійснення. При цьому строк домагання – позовна давність за відповідними вимогами має обліковуватися не від моменту первинного порушення, а від застосування заходу самозахисту з урахуванням, звичайно, часу, коли заявнику стало відомо про це. Запровадження вказаного механізму покладає на правозастосовні органи серйозну задачу щодо встановлення в кожному окремому випадку меж здійснення охоронного права, з огляду на аналіз співвідношення усунутої та вірогідної шкоди, своєчасності реагування.

Самозахист вважається законним та допускається за наявності чи очевидності небезпеки порушення цивільного права, існування фактичної спроможності щодо припинення (передження) порушення власними силами, адекватності заходів ступеню небезпеки, яка загрожує носієві охоронюваного суб'єктивного права. Згідно з правилом ст. 1169 ЦКУ у процесі застосування таких заходів у разі протиправних посягань порушнику може бути заподіяна шкода. Для того, щоб вказані дії, пов'язані із завданням шкоди, не кваліфікувалися як неправомірні, ця норма встановлює відповідні нормативні ознаки: в результаті самозахисту від протиправних посягань не були перевищені межі необхідної оборони. Отже, для встановлення цих критеріїв ми знову мусимо звернутися до визначень, передбачених задля кримінально-правового регулювання, позаяк лише останні містять формулювання необхідної оборони. Звісно, при цьому варто враховувати особливості цивільного захисту порушеного права, зокрема відсутність елементів злочину в самому неправомірному діянні та заході протидії йому.

У ст. 36 ККУ вказується, що перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставовці захисту. Якщо екстраполювати цю дефініцію на цивільно-правові взаємини, які також послуговуються понят-

тям «необхідна оборона», то в розглядуваному контексті отримаємо такий результат: самозахист може відбуватися шляхом завдання шкоди правопорушникові, і він буде правомірним, якщо ця шкода була адекватною характеру та обсягу посягання. Останнє правило нині в цивілістиці прийнято розуміти як необхідність того фактора, що завдана правопорушнику шкода має бути меншою (або ж, як максимум, сумірною), ніж та, що заподіялася чи могла бути заподіяною уповноваженому суб'єкту.

На наше переконання, такий підхід є дуже спрощеним, адже наслідки двох, часом різного юридичного змісту, явищ, що призвели чи мали (могли) призвести до завдання шкоди, порівнюються за арифметичними показниками. Вважаємо, що більш виваженим є тлумачення вказаного співвідношення, котре застосовується в оцінці правомірності самозахисних дій у кримінальному законодавстві. Звісно, тут теж діє загальне правило, згідно з яким в разі необхідної оборони допускається завдання лише тієї шкоди, яка є необхідною і достатньою в цій конкретній ситуації для припинення або відвернення посягання. Але, як переконливо вказується в літературі, йдеться не про механічну рівність між результатом оборони та засобами і характером посягання. Таким, що відповідає обсягу охоронного права та знаходиться в межах його змісту, варто визнати також застосування більш серйозних засобів або заподіяння більшої шкоди, ніж ті, що могли б об'єктивно визнаватися адекватними для припинення порушення, якщо особа, що оборонялась, не могла правильно оцінити обставини нападу і вибрати абсолютно відповідні засоби оборони [16, с. 58]. Разом із тим заподіяння під час самозахисту очевидної для уповноваженого надмірної шкоди може бути визнане перевищенням меж, у тому числі часових, в яких той мав діяти, вчиняючи заходи протидії.

Висновки. Як бачимо, заходи самозахисту як оборонного, так і превентивного характеру мають бути адекватними обсягам можливого посягання на суб'єктивне право чи такого, що реально настало, повинні мати чіткі межі свого здійснення, одночасно будучи втіленням правопорядку у суспільстві. Особливостями правопорушення, його небезпекою для цивільного права визначається границя застосування заходів самозахисту. Разом із тим, на нашу думку, питання про межі здійснення самозахисту не зводяться лише до обсягу та законності фактичних дій. Існує ще одна характеристика, яка визначає межі самостійного захисту права, але не в фактичному обсязі та суспільній небезпеці заходів, а в часі, протягом якого самозахист можливий.

Література:

1. Коструба А. Цивільне правовідношення в механізмі правового регулювання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1 (76). С. 112–120.
2. Волков С.А. Конституционные средства охраны и защиты прав и свобод человека и гражданина : дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 212 с.
3. Дернбург Г. Пандекты. Общая часть. / Пер. под рук. и ред. П. Соколовского. Москва: Тип. унив., 1906. Т. 1. 481 с.
4. Русское гражданское право. Вып. 1-2 / Синайский В.И., проф. 2-е изд., испр. и доп. Киев : Типо-лит. «Прогресс», 1917. Вып. 1. 568 с.
5. Синайский, В.И. Русское гражданское право. М.: Статут, 2002. 638 с.
6. Советское гражданское право / По. ред. О.А. Красавчикова. Изд. 3-е исправ. и дополн. Москва: Высшая школа, 1985. Т. 1. 544 с.

7. Павлов-Сильванский Н.Н. О необходимой обороне против незаконных действий органов власти. *Вестник права и нотариата*. 1910. № 29. С. 948–954.
8. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 411 с.
9. Параница С.П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 33–36.
10. Обушенко Л. А. Самозащита как форма защиты права частной собственности. *Законодательство*. 1999. № 2. С. 30–33.
11. Кони А.Ф. О праве необходимой обороны. Москва : Острожье, 1996. 112 с.
12. Рейнгардт Н.В. Необходимая оборона. По изданию 1989 г. (пар. 1). URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum2064/item2071.html>.
13. Цивільний кодекс України: Коментар. Видання друге із змінами. / під. ред. О.С. Харитонова. Харків, 2004. 856 с.
14. Азімов Ч. Здійснення самозахисту у цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 135–141.
15. Стецюк Л.Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. Університетські наукові записки. 2008. № 3. С. 151–158.
16. Ромовська З.В. Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста. *Вісник Верховного Суду України*. 1999. № 6 (16). С. 54–58.

Guyvan P. Essential and temporal characteristics of self-defense as an autonomous and equal way of exercising protective authority

Summary. This article is devoted to the study of the topical issue of the effectiveness, internal nature and timing of the application of such a non-jurisdictional method of protection of subjective civil law as self-defense. It is established that the commented special type of protection of rights is assumed not only when the victim has the opportunity to legitimately influence the offender through the use of specific means of protection, but also as an alternative to judicial protection if it is more effective, rational and appropriate. For example, such acts of factual order are most effective if they physically make it impossible to continue the violation. Therefore, the essence of self-defense is that, despite the possibility to apply to an authorized state body, protection is due to their own actions. The analytical relationship between the civilist concept of self-defense and the criminalistic one is a necessary defense. It is determined that the definition of “self-defense” in civilization has a richer meaning than the term “necessary defense”. However, certain criteria for the legitimacy of the conduct of the entitled person in the application of measures of self-defense of civil rights could be borrowed from the theory and case law concerning the necessary defense. This type of law enforcement activity of the holder of the relevant right as self-defense should be based on the general legal principles of reasonableness, good faith in exercising their rights, the principles of non-abuse of rights and compliance with the limits of their implementation, including in time. Self-defense is considered legal and is allowed in the presence or obvious danger of violation of civil law, the existence of the actual ability to stop (prevent) the violation on their own, the adequacy of the degree of danger that threatens the holder of the protected subjective right. That is, when the wrongful encroachment or real threat began. And the relevant measure must stop when the encroachment is over. Otherwise, the illegal use of self-defense methods can be challenged in court. In this case, the statute of limitations must be calculated from the application of the measure.

Key words: self-defense measures, timeliness of protective actions.